

ANTONIMLAR LINGVOPOETIK VOSITA SIFATIDA

Rajabov Feruz

QarMII akademik litseyi

ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi,

Soatova Zarina Otabek qizi

QarMII akademik litseyi o'quvchisi

Annotatsiya. *Bu maqolada antonimlarning lingvopoetik vosita sifatida badiiy matndagi vazifalari va uslubiy xususiyatlari ilmiy manbalarga tayangan holda tahlil qilishga harakat qilingan.*

Kalit so'zlar: *antonimlar, ziddiyat, antiteza, tazod.*

Ziddiyat (qarama - qarshilik) tushunchasi antonimlar haqidagi ta'limotning asosini tashkil qiladi. Shuning uchun mazkur lisoniy hodisani o'rganishdagi eng muhim vazifalardan biri uning mohiyati talqinidir.

Faylasuflar mohiyat deganda o'zaro munosabatda bo'lgan obektlarga xos umumiylikni tushunadilar. Binobarin, qarama-qarshi tomonlarning har bir ikkinchi tomon mavjud bo'lgandagina ko'zga tashlanadi. (ijobiy-salbiy, zaruriy-tasodifiy). Shu bilan birga ular bir-birini to'ldiradi, taqozo qiladi va ayni paytda biri ikkinchisini inkor qiladi.

Buyuk shaxslarning aforizmlari (hikmatli so'zlari) antonimiyaning hayotdagi eng yorqin namunasi. Suqrotning shunday fikri bor: *"Men shuni yaxshi bilamanki, hech narsani bilmayman"* aforizmi fasasfiy antonimiyaning eng yorqin namunasi.

Alohida takidlash joizki, ziddiyat, antonimiya o'zaro ta'sir (munosabat) shakli sifatida nafaqat qarama-qarshi tomonlarga taalluqli, chunki u har qanday tafovutning (farqning) botiniy (ichki) mohiyatini tashkil qiladi. Qarama-qarshiliklar chuqurlashib borgani sari o'ziga tafovutlar sifatida, keyin esa bevosita ziddiyatlar sifatida shakllanadi. Lejebokovning shu munosabat bilan aytgan quydagi fikrlarini keltiramiz: *"Chunki bir tomon ikkinchi tomonning mavjudligi va qo'llanishining asosiy sharti hisoblanadi. Shuning bir tomonidagi o'zgarish muqarrar ravishda ikkinchi tomonning shakl va mazmuniga ta'sir qiladi"*. Shunday qilib, ziddiyatlar ayni paytda: a) o'zaro bog'langan; b) bir - birini inkor qiladigan; v) bir - biriga o'tib turadigan tomonlardir.

Til birliklarining o'zaro zid munosabatdagi ma'nolarni anglatishi asosida guruhlanishiga antonimiya deyiladi. Antonimiya ikki til birligi orasidagi

munosabatga asoslanadi. Bulardan biri ikkinchisiga antonim boʻlib, ikkisi birlikda antonimik juftlikni hosil qiladi.

Antonimiya asosida tabiatan mushtarak predmet, voqia, hodisa, sifat va belgilarning muhim farqlarini kontrastga (zid maʼnolilikka) koʻra bogʻlanishlar yotadi. Antonimiya eng muhim lingvestik uneversiyalardan, turli leksik-semantik sistemaning juda muhim oʻlchamlaridan biridir.

Tilshunoslikda antonimiya hodisasining oʻziga xos xususiyatlarini tadqiq etishga bagʻishlangan ishlarning asosiy qismida tahlil uchun badiiy matnlardan foydalanilgan. Chunki badiiy matnlarda qarshilantirishni yuzaga keltirishda bir turkum doirasidagi birliklar bilan chegaralanib qolmay, oʻrni bilan turli turkumga oid birliklarga ham murojaat qilinadi. Ayrim tadqiqotlarda bunday holatlar toʻgʻrisida ham fikr yuritilib, ularning faqat nutqiy vaziyatda ayrim matnlarda namoyon boʻlishi taʼkidlangan. M. Yoʻldoshevning quyidagi fikrlarini keltirish oʻrinlidir:

“Badiiy matn, maʼlumki, badiiy uslub talablari, qoliplari asosida shakllantiriladi, shuning uchun unda poetik, romantik, tantanavor ifoda shakllaridan keng foydalaniladi. Soʻzlarning tanlanishi, gap tuzilishi, leksik-semantik, ritmik-intonatsion birliklarning qoʻllanishi ham mazkur uslub talablaridan kelib chiqadi. Badiiy matnning lisoniy xususiyatlaridan eng muhimi ham shundaki, unda emotsional boʻyoqdor soʻzlarga, sheva soʻzlariga, tarixiy va arxaik soʻzlarga, jargon va argolarga, koʻchma maʼnoli soʻzlarga, maʼnodosh, shakldosh, oʻxshash talaffuzli va zid maʼnoli soʻzlarga, shuningdek, ibora, maqol-matal va aforizm kabi barqaror birliklarga keng oʻrin beriladi”³⁷.

Badiiy matnni yaratishdan maqsad ijtimoiy hayotda boʻlayotgan oʻzgarishlar, turli insoniy munosabatlar, tabiat tasviri, voqelikning turli koʻrinishlarini badiiy ifodalash va shu orqali kitobxonda maʼlum bir his-tuygʻularni uygʻotish, uni taʼsirlantirishdan iboratdir. Shuning uchun badiiy ijod namunasi boʻlgan matnda qoʻllanilgan har bir til birligi maʼlum vazifani bajarishga xoslanadi. U soʻzlovchining kommunikativ maqsadiga erishishida muhim uslubiy vositaga aylanadi. Muallifning badiiy matnni yaratishdan koʻzlagan maqsadi u tomonidan oʻrinli qoʻllanilgan lisoniy vositalar yordamida oydinlashadi. Shu maqsadga boʻysundirilgan til birliklari yordamida kitobxon koʻz oʻngida tabiatning turli takrorlanmas lavhalari qad rostlaydi, qahramonning nafaqat tashqi koʻrinishi, balki uning ichki dunyosi, quvonchi-yu gʻazabi, tashvishu iztiroblari oʻz badiiy ifodasiga ega boʻladi. Ana shunday vaziyatda matnda ishtirok etuvchi har bir til birligi oʻziga xos “yuk” olib, badiiy-estetik taʼsirchan vositaga aylanadi. Ijodkor qahramonlar ruhiyatini ochib

³⁷ Yoʻldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. -Toshkent, 2007. -B. 35.

berishda, ularning hayotidagi ziddiyatli vaziyatlarni, xarakter-xususiyatidagi qarama-qarshi nuqtalarni yoritib berishda ularni kitobxon tomonidan tez va oson tushunilishini ta'minlash maqsadida eng qulay yo'lni axtaradi. Tilimizdagi mazmunan qarama-qarshilik asosida yuzaga keluvchi lisoniy hodisalarni anglatuvchi vositalar ana shunday hollarda ijodkorga juda qo'l keladi. Tilimizda keng ma'noda antonimlik ko'rinishlarni ifodalovchi antiteza, oksyumoron, antisemiya, enantosemiya kabi hodisalar ham borki, ularni ko'rib o'tish orqali grammatik antonimlarning til tizimida tutgan o'rnini belgilash hamda o'ziga yondosh hodisalarga munosabatini aniqlash mumkin. Ana shu vositalardan biri antitezadir. O'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligi bo'yicha yaratilgan tadqiqotlarda bu hodisaga berilgan ta'riflar deyarli bir-biridan farq qilmaydi. Bu ta'riflar biri ikkinchisini to'ldiradi. Tilda zid ma'noli so'zlarning mavjudligi badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, ta'sirchanligini ta'minlashda qulay vositalardan biridir. Sharq adabiyotida juda qadim zamonlardan buyon tildagi bu ifoda imkoniyatidan keng foydalanib kelingan. «Shoir uchun juda zarur bo'lgan san'atlardan biri tazoddir. Bu san'at yana *mutobaqa, tiboq, tatbiq, muttazod, ittizod* va *takofu* deb ham ataladi. Bu san'atlarda zid ma'noli so'zlardan foydalaniladi»³⁸. Yevropa filologik an'anasida bu san'at «antiteza» deb yuritiladi. A. Hojiyev bu hodisa mohiyatini quyidagicha izohlaydi:

Antiteza. (yun. Aptithesis – qarama-qarshi quyish). Qiyoslanuvchi fikr, tushuncha kabilarni qarama-qarshi qo'yishdan iborat uslubiy qo'llanish: Yaxshi topib gapirar, yomon qopib gapirar. Do'st bo'lish oson, uni saqlash qiyin.³⁹

O'zbek tilining tasviriy vositalari bo'yicha kuzatishlar olib borgan R. Qo'ng'urov mazkur hodisa mohiyatini ochib berishda uning badiiy matnlarda tutgan o'rniga alohida diqqat qilganligi seziladi. Olim bu hodisani shunday tushuntiradi: Antiteza poetik sintaksisning bir ko'rinishi hisoblanadi, u nutqda ifodalilikni kuchaytirish uchun logik jihatdan qarama-qarshi tushunchalarni, fikr obraz, predmetlarni va shaxslar xarakterlarini qiyoslash yoki birgina predmet yoki hodisalarning daraja jihatidan qarama-qarshi holatini tasvirlashdir.

Klassik adabiyotimizda antiteza **tazod** termini bilan yuritilgan va u bir necha xil ko'rinishlarga ega bo'lgan.⁴⁰

³⁸ Рустмов А. Навоийнинг бадий маҳорати. –Т: Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. 64-б.

³⁹ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати. -Тошкент, 2002. -Б. 16.

⁴⁰ Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Тошкент: Фан. 1977. -Б. 111.

Adabiyot tarixi bo'yicha yaratilgan darsliklarda antiteza, ya'ni tazodning mumtoz asarlar uchun xos ekanligi qayd qilinar ekan, quyidagicha tavsiflanadi:

«Tazod usuli talabiga ko'ra, bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki qutb - obraz, tushuncha, jism, jarayon va boshqalarning biri ikkinchisini rad etishi yoki inkor qilishi lozim. Lekin, ayni chog'da, ko'pincha bir-birini rad etuvchi yoki inkor qiluvchi ikki qutb o'rtasida qandaydir ichki yoki tashqi aloqa ham bo'ladi. Ulardan biri ikkinchisini keltirib chiqaradi. Navoiy tazodning bu spesifik xususiyatlariga to'la amal qilib, original lavha va obrazlar yaratadi. Misollar:

Jahonki, ohim bila tiyradur, emas mumkin —

Bu *shom* rafi` yuzung *subhi* bo'lmayin mavjud.

Bu baytda subh shomga qarama-qarshi qo'yilayapti. Biroq shomga ham, subhga ham yor sababchi, chunki uning hajri shomni bunyod etsa, (Oshiq hijron olamida oh chekaverib, olamni qorong'u qilgan), uning yuzi (yuz quyoshga o'xshatiladi) subhni bunyod etadi.²⁶

“O'zbek tili stilistikasi” kitobida antiteza hodisasiga ta'rif berilar ekan, uning atama sifatida til birliklarini qamrab olish doirasi ancha keng tushuntiriladi:

Antiteza. (Tazod.) Bu logik jihatdan qarama-qarshi bulgan ikki qutb (fikr, tushuncha, sezgi va obrazlar)ni qiyoslashdir. Bunda biri ikkinchisini rad etadi yoki inkor qiladi. Tarkibida antonimlar, grammatik zidlik munosabatini hamda tasdiq va inkor ifoda qiluvchi grammatik vositalar, shuningdek, ifodalilikning boshqa zidlash vositalari qo'llanadi: Uning hayoti baland-past bo'lishi kerak emas, to'g'ri bo'lishi kerak. (U. U.) Jamiyatni, undagi boyliklarni yaratgan, ijod etgan inson mehnatda, falokatda, azobda, halokatli ahvolda, xor-u zorlikda bo'ldi. Parazitlar esa rohatda, razolatda, qotillik faoliyatida. (V. 3.) Egri ozadi — to'g'ri o'zadi. (Maqol)⁴¹

Aytish mumkinki, antonimiya hodisasi tilning hamma sathlarida u yoki bu ko'rinishda amal qilsa-da, ularning turli ma'no nozikliklarini ifodalash imkoniyatlari ko'proq badiiy matnlarda namoyon bo'ladi. Chunki badiiy matnlarda kitobxonga ma'lum voqea-hodisalar to'g'risida ma'lumot yetkazish bilan chegaralanib qolmaydi. Ularda kitobxonga badiiy-estetik ta'sir etish ham ko'zda tutiladi. Badiiy matnlarda qo'llanilgan har bir til birligi o'rni bilan ta'sirchan vositaga aylanadi va asar muallifining o'z oldiga qo'yan maqsadining amalga oshishini ta'minlaydi. *“Badiiy nutq obrazli nutqdir. Badiiy nutqning obrazlilik so'zlardan, grammatik formalardan o'z va ko'chma*

⁴¹ Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. -Тошкент: Ўқитувчи, 1983. - Б. 238.

ma`nolarida maqsadga mos foydalanish, nutqda obrazli vositalarni, usullarni o`rinli qo`llash natijasida kuchayadi. Shunga ko`ra badiiy nutqda obrazlilikni ta`minlovchi ham lingvistik, ham stilistik faktorlar mavjud. Nutqiy obrazlilikni ta`minlovchi lingvistik faktor bevosita so`z qo`llash bilan bog`liq. Bu jarayon tilning so`z boyligidan (sinonim, antonim, omonim, paronim so`zlardan, frazeologizmlardan, so`z birikmalaridan) nutqqa mos qo`llash natijasida yuzaga keladi. Stilistik faktor bevosita obrazli vositalar, stilistik usullardan foydalanish natijasida vujudga keladi”.⁴²

Antiteza usulida mullif qanday kommunikativ maqsadni ko`zda tutadi, degan savol tug`ilishi tabiiy, albatta. Ma`lumki, badiiy matnda, avvalo, ijodkor mazkur matn orqali o`quvchiga ma`lum bir shaxs yoki voqea–hodisa to`g`risida ma`lumot beradi va ifodalangan mazmunga nisbatan kitobxonda subyektiv munosabat hosil qiladi. A. Qahorning “To`yda aza” hikoyasi o`z mazmun-e`tiboriga ko`ra bunga misol bo`ladi: “...nihoyatda istarasi issiq, nihoyatda dilkash chol... Muxtorxon domla nafsambiriga (haqiqatan) odamning joni edi. Uning xushfe`lligi, to`poriligi... mahallada katta-kichik hamma bilan salomlashar, yoshi bilan yosh, qari bilan qari bo`lib gaplashar edi”. Anglashiladiki, hikoyaning bosh qahramoni Muxtorxon domla hikoyadagi voqealar silsilasini “Muxtorxon domla uylanarmish” gapi bog`lab turadi. Kitobxonni ajablantiradigan, unda qarama-qarshi tuyg`ularni yuzaga keltiradigan voqea tafsiloti quyidagi tartibda kechadi. “Muxtorxon domla faqat o`ziga emas, butun mahallaga husn bag`ishlaydigan soqolini qirdiribdi, boshida chamandagul do`ppi, egnida kalta va tor shim, katak ko`ylak, yengini baland shimargan istirohat bog`ida ikki shisha pivo ustidan yuz gramm aroqni bir otib, o`rnidan turib, gulchidan kattakon guldasta sotib olib, parkning orqasidagi jin ko`chaga kirib ketibdi”. Hikoyadan ma`lum bo`ladiki, Muxtorxon domlaning xulq-atvorida, o`zini tutishida o`zgarishlarning yuzaga kelishiga uning o`zidan bir necha barobar barobar yosh juvonga yigirma yoshlardagi o`z talabasiga uylanayotganligi sabab qilib ko`rsatiladi.

Badiiy matnning lingvopoetik tahliliga bag`ishlangan ishlarda zidlantirish, qarshilantirish atamalaridan foydalaniladi. Zid ma`noli so`zlarni yonma-yon qo`llash orqali tushunchalar, belgilar, holatlar, obrazlar zidlantiriladi. Odatda, lisoniy va kontekstual yoki nutqiy zid ma`noli so`zlar farqlanadi. Ba`zan mahoratli yozuvchilar qahramonlar ruhiyatidagi kontrastlikni bo`rttirib tasvirlash maqsadida muayyan bir kontekstual sinonimik qatordagi bir necha so`zni boshqa bir kontekstual sinonimik qatordagi bir necha so`zga birdaniga

⁴² Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умуркулов Б. Ўзбек нутқи маданияти очерклари. Тошкент: Фан, 1988. -Б.85.

zidlantiradilar. Masalan: U vaqtda o‘zi – kuldi, ochildi, quvondi, gerdayib, osmondan qarab qadam bosdi... Xadichaxon esa ezildi, kuydi, o‘rtandi, xo‘rlanib – xo‘rlanib, achchiq – achchiq yig‘ladi. (Cho‘lpon)

Ko‘rinadiki, antiteza kitobxonda turli xil his-tuyg‘ularning kelib chiqishida, unda tasvirlanayotgan voqea-hodisaga nisbatan subyektiv munosabatning uyg‘onishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, antonimlar badiiy matnda ma‘lum bir maqsad bilan ijodkor tomonidan keltiriladi, bu esa antonimlarning ijodkor asarlarida aktuallikni hosil qilishini bildiradi. Buni o‘rganish esa lingvopoetika sohasining vazifasidir.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. - Toshkent, 2007. -B. 35.
2. Rustmov A. Navoiyning badiiy mahorati. – T.: G.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1976. 64-b.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarning izohli lug‘ati. -Toshkent, 2002. -B. 16
4. Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining tasviriy vositalari. Toshkent: Fan. 1977. - B. 111.
5. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo‘ng‘urov R., Rustamov H. O‘zbek tili stilistikasi. -Toshkent: O‘qituvchi, 1983. -B. 238.
6. Begmatov E., Boboyeva A., Asomiddinova M., Umurqulov B. O‘zbek nutqi madaniyati ocherklari. -Toshkent: Fan, 1988. - B.85.

